

Antik Mısır Dininde Üçleme Anlayışı

► Araştırma makalesi / Research article

Esra Nur ÇİFTÇİ

Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı / Res. Asst., Atatürk University, Faculty of Theology, Department of History of Religions | ROR ID: [03je5c526](https://orcid.org/03je5c526) | Erzurum, Türkiye

ORCID: [0000-0003-3197-5233](https://orcid.org/0000-0003-3197-5233) | esra.ciftci@atauni.edu.tr

Muhammet YEŞİLYURT

Doç. Dr., İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı / Assoc. Prof., İzmir Katip Çelebi University, Faculty of Theology, Department of History of Religions | ROR ID: [024nx4843](https://orcid.org/024nx4843) | İzmir, Türkiye

ORCID: [0000-0003-0770-6850](https://orcid.org/0000-0003-0770-6850) | 25yeshilyurt@gmail.com

Atf: Çiftçi, Esra Nur & Yeşilyurt, Muhammet. "Antik Mısır Dininde Üçleme Anlayışı". *Milel ve Nihal* 22/1 (2025), 19-39.

Öz

Antik dinlerde üçleme anlayışı, üç ayrı tanrının kozmik veya toplumsal düzeni temsil eden rollerinin bir bütün olarak tasavvur edilmesidir. Söz konusu anlayış çok tanrılı sistemler içerisinde kutsal birliğin, bütünlüğün ve dengenin bir ifadesi olarak değerlendirilmiştir. Nitekim Antik Mısır dininde tanrılar teolojik, kozmolojik ve mitolojik nedenlerle üçlü gruplar hâlinde yapılandırılarak, dini düşüncenin ve ibadetin merkezi unsuru haline gelmiştir. Bu doğrultuda çalışmada, Mısır dinindeki üçlü tanrı gruplarının yapısının, işlevinin, din ve toplum üzerindeki etkilerinin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Konu kapsamında betimleyici yöntemle üçlü tanrı gruplarının sınıflandırması ve tarihsel gelişimi; Piramit ve Tabut Metinleri, Ölümler Kitabı gibi yazılı kaynaklar, ikonografik eserler, mitolojik anlatılar ve Mısır dini hakkında kaleme alınan akademik çalışmalar esas alınarak incelenmiştir. Fenomenolojik yöntemle ise üçlemelerin Mısırlılar için ne gibi bir anlam taşıdığı, tanrı algılarını nasıl etkilediği, kozmik ve toplumsal tezahürlerinin neler olduğu ele alınmıştır. Bulgular Mısır dinindeki üçlü yapıların yaygın olarak ailevi ilişkiler temelinde şekillendiğini bununla birlikte tek bir tanrının farklı yönlerini temsil eden daha soyut ve karmaşık üçlemelerin de bulunduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Mısır dinindeki üçlemeler, farklı tanrı anlayışlarının bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Sonuç olarak Antik Mısır'daki üçleme anlayışı; yaratılış, kozmik düzen, yeniden doğuş ve aile gibi temalar içeren ve kozmolojik, ideolojik, teolojik boyutları bulunan bir tanrı tasavvuru olarak nitelendirilebilir.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Antik Mısır, Tanrı Tasavvuru, Üçleme, Üçlü Tanrı Grupları.

The Concept of Triad in Ancient Egyptian Religion

Cite as: Çiftçi, Esra Nur & Yeşilyurt, Muhammet. "The Concept of Triad in Ancient Egyptian Religion". *Milel ve Nihal* 22/1 (2025), 19-39.

Abstract

In ancient religions, the concept of a triad refers to the conceptualization of the roles of three separate gods that represent the cosmic or social order as a whole. This understanding was considered as an expression of divine unity, integrity, and balance within polytheistic systems. As a matter of fact, in Ancient Egyptian religion, the gods were structured in groups of three for theological, cosmological, and mythological reasons and became the central element of religious thought and worship. Accordingly, this study aims to reveal the structure and function of the triadic god groups in Egyptian religion and their effects on religion and society. Within the scope of the subject, the classification and historical development of the triadic god groups were analyzed by descriptive method based on written sources such as the Pyramid and Coffin Texts, the Book of the Dead, iconographic works, mythological narratives, and academic studies on Egyptian religion. With the phenomenological method, the meaning of the triads for the Egyptians, how they affected their perception of gods, and what their cosmic and social manifestations were analyzed. The findings show that triadic structures in Egyptian religion are commonly shaped on the basis of familial relationships, but there are also more abstract and complex triads representing different aspects of a single deity. Therefore, triads in Egyptian religion can be considered as a reflection of different understandings of gods. In conclusion, the understanding of triad in Ancient Egypt can be characterized as a conception of God that includes themes such as creation, cosmic order, rebirth, and family, and has cosmological, ideological, and theological dimensions.

Keywords: History of Religions, Ancient Egypt, Conception of God, Triad, Triple God Groups.

Giriş

Üçleme anlayışı; yaşama doğrudan etki eden, kozmik düzenin işleyişini simgeleyen ve çekirdek aileye karşılık gelen üç ayrı tanrısal gücün bir bütün halinde tasavvur edilmesidir. İnsanlık tarihindeki en eski ve yaygın tanrı tasavvurlarından birisi olan üçleme anlayışı, antik çağlardan itibaren din ve medeniyetler arasında aktarılacak önemini hiç kaybetmeden günümüze taşınmıştır.¹ Bu kapsamda farklı din ve kültürlerde üçleme anlayışı; tanrısal birliğin, kozmik denge ve düzenin, insanla ilahi varlıklar arasındaki ilişkinin ve insanın kutsala dair kavrayışının bir temsili olarak görülmüştür. Nitekim Sümerlerde gökyüzü, hava ve suyun karşılığı olan Anu, Enlil ve Enki üçlüsü, kozmosun üç temel birleşimini temsil ederken Antik Mısır'da Osiris, İsis ve Horus; yaratılış, ölüm ve yeniden doğuşun temsildir. Yunan'da gökyüzü, deniz ve yeraltı dünyasına hükmeden Zeus, Poseidon ve Hades üçlüsü, evrenin farklı alanlarının yöneticisiyken Roma'da aile çatısı altında bir araya gelen Jüpiter, Juno ve Minerva, dini ve siyasi düzenin koruyucusudur. Hint mitolojisinde sırasıyla yaratma, koruma ve yıkımı simgeleyen Brahma, Vişnu ve Şiva üçlüsü; evrenin döngüsel doğasını, yaratılışın ve yaşamın sürekliliğini gösteren tanrısal güçlerin birliğidir. İskandinav mitolojisinde bilgelik, güç ve bereketin sembolü olan Odin, Thor ve Freyr üçlüsü, kutsallığın çok yönlü doğasının bir yansımasıdır. Hristiyanlıkta ise yaratma, kurtarma ve kutsama rollerini üstlenen Baba, Oğul ve Kutsal Ruh; Tanrı'nın doğasının ve insanlıkla olan ilişkisinin farklı yansımalarını, Tanrı'nın birliğiyle uzlaştırma çabasıdır.²

Üçlemelerin, dinler içerisindeki yaygınlığı insanların doğa olaylarını, yaşam döngüsünü ve evrenin işleyişini gözlemleyerek oluşturduğu tanrı tasavvurunun bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Nitekim zamanın bölümleri olarak kabul edilen geçmiş, şimdi ve gelecek; yaşamın aynı zamanda doğanın temel döngüsünü oluşturan doğum, yetişkinlik ve ölüm; insana mevcudiyet kazandıran beden, zihin ve ruh gibi doğal bölünmeler üç sayısını, insanın düzen ve anlam arayışında güçlü bir sembol haline getirmiştir. Bu doğrultuda Aristoteles'e göre üç sayısı; doğal bir tamlık, düzen ve bütünlük oluşturmada ve doğası gereği bir tür mükemmelliği temsil etmektedir. Zira ona göre üç sayısı; başlangıç, orta ve son olmak üzere bir bütünü tamamlayan unsurları bünyesinde barındırmakta ve bir sistemin veya yapının işleyişinde temel bir fonksiyon icra etmektedir. Bu nedenle Aristoteles, doğanın bizzat kendisinin tanrıların hizmetinde kullanılmak üzere üç sayısını verdiğini ifade etmektedir.³

Belirtilen hususlar doğrultusunda üç sayısının kutsalla olan ilişkisine değinmeden dünya genelinde herhangi bir dini sistemi incelemenin mümkün olmadığı görülmektedir. Dinlerin teolojik yapısını, kozmogoni anlayışını, ilahi varlıkların doğasını ve insanlıkla ilişkisini tam manasıyla anlamak için üçleme inancının incelenmesi büyük bir önem arz etmektedir. Bilhassa antik dinlerde üçleme inancının kazandığı anlamın açığa çıkarılması; Hristiyanlıktaki teslisin kökenini, doğasını ve din içerisindeki işlevini tam olarak anlama noktasında temel teşkil etmektedir. Nitekim Antik Mısır dini, Yunan ve Roma gibi

¹ Ali Haydar Bayat, *Türk Kültüründe Üçlü Sözler* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1. bs., 2000), 11-12.

² Bk. Geoffrey Parrinder, "Triads", *Encyclopedia of Religion*, ed. Lindsay Jones (Detroit: Thomas Gale, 2005), 14/9345-9350; J. Gwyn Griffiths, *Triads and Trinity* (Cardiff: Cardiff University of Wales Press, 1996).

³ Aristoteles, *De Caelo*, çev. C. D. C. Reeve (Indianapolis: Hackett Publishing Company, 2020), 2; E. Washburn Hopkins, *Origin and Evolution of Religion* (New Haven: Yale University Press, 1923), 291; Emory B. Lease, "The Number Three, Mysterious, Mystic, Magic", *Classical Philology* 14/1 (ts.), 70.

Hristiyanlığı beslediği düşünülen felsefi ve dini sistemleri önemli ölçüde etkilemiştir. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında değinileceği üzere Mısır dinindeki üçleme ve Hristiyanlıktaki teslis anlayışı arasında benzerlikler mevcuttur.⁴ Bu bağlamda çalışmada Antik Mısır dinindeki üçleme anlayışı, betimleyici ve fenomenolojik yöntemler doğrultusunda tarafsız ve nesnel bir yaklaşım temel alınarak ele alınmıştır. Konu kapsamında Mısır dinindeki üçleme anlayışının nasıl oluştuğu, arkasında yatan temel nedenlerin neler olduğu, hangi nitelikleri barındırdığı ve dini, siyasi ve kültürel yaşamda ne gibi bir işleve sahip olduğu ele alınmıştır.

Literatür taraması neticesinde, Antik Mısır dini başta olmak üzere çeşitli antik inanç sistemlerinde yer alan üçleme anlayışının, çoğunlukla Hristiyanlıktaki teslis doktriniyle ilişkilendirilerek ele alındığı görülmektedir. Bu bağlamda yapılan çalışmalarda, Hristiyanlıktaki teslisinin kökeninin Antik Mısır'daki Osiris, İsis ve Horus'tan oluşan üçlü tanrı grubuna dayandırılabilceği öne sürülmekte; söz konusu üçlemede yer alan tanrılarla İsa ve Meryem arasında sembolik ve işlevsel benzerlikler kurularak karşılaştırmalı analizler yapılmaktadır.⁵ Antik Mısır dini üzerine yapılan çalışmalarda ise üçleme anlayışına, oldukça genel bir mahiyette değinilmiştir. Bu minvalde ele alınan çalışmanın özgün yönü, Antik Mısır dininde üçleme anlayışının sadece dini sistem içerisindeki konumuyla değil; siyasi meşruiyet, kozmik düzenin tesisi ve kültürel kimlik inşası gibi bağlamlarda ele alınarak bütüncül bir çözümlemeye tabi tutulmasıdır. Ayrıca çalışma, Dinler Tarihi literatüründe konu hakkında dağınık halde bulunan bilgileri sistematik bir bütünlük içinde harmanlayarak, Antik Mısır'daki üçleme anlayışının Hristiyanlıktaki teslis akidesinin kaynağı olabileceğine dair tartışmalara tarihsel bir arka plan sunmaktadır.

Çalışmada öncelikle Antik Mısır toplumundaki din ve tanrı tasavvuru üzerinde durulmuştur. Ardından Mısır dinindeki üçleme anlayışı hakkında genel bir çerçeve çizilerek söz konusu anlayışın oluşmasında etkili olan âmiller irdelenmiştir. Son olarak Mısır dininde görülen üçlemeler, niteliklerine göre gruplandırılarak incelenmiştir.

1. Antik Mısır'da Din ve Tanrı Tasavvuru

Antik Mısırlılar, çevrelerini kuşatan dünyadan yola çıkarak din tasavvurlarını oluşturmuşlardır. Metafizik alan fiziksel dünyanın bir izdüşümü olarak değerlendirilmiş, soyut veya kavranamaz olarak addedilen olgular, somut unsurlarla analogik bir ilişki içinde

⁴ Bahsi geçen durum üzerinde İskenderiye Okulu'nun önemli bir etkisi bulunmaktadır. Zira Antik Mısır'ın entelektüel ve dinî merkezlerinden biri olan İskenderiye Okulu, Hristiyanlıktaki teslis öğretisinin gelişiminde merkezi bir rol oynamıştır. Nitekim İznik ve İstanbul konsilleriyle iman esası haline gelen teslis anlayışının kökenleri bu okula uzanır. Ayrıca İskenderiye geleneğinin önde gelen temsilcileri olan ve teslis akidesini sistemleştiren Clement ve Origen, Mısır'ın zengin dini ve kültürel ortamında yetişmiş, eserlerinde yerel mitolojik mirası ayrıntılı biçimde işlemişlerdir. Bu bağlamda İskenderiye Okulu bünyesinde Osiris-İsis-Horus üçlüsü, teslis kavramının erken dönem Hristiyan düşüncesinde anlaşılmasını ve kabulünü kolaylaştıran bir analogi işlevi görmüştür. Dolayısıyla İskenderiye Okulu, Antik Mısır'ın üçlü tanrı yapıları ile Hristiyan teolojisi arasında bir köprü işlevi üstlenmiş, teslisin kavranmasına ve içselleştirilmesine ciddi bir katkı sağlamıştır. Detaylı bilgi için bk. Nesim AYTEPE, "Antik Dönem İskenderiye Okulunun Fikri Bileşenleri: Antik Mısır Dini ve Hermetizm", *İlahiyat Akademisi* 19 (2024): 149-164. Griffiths, *Triads and Trinity*, 248-251.

⁵ Kürşat HALDUN AKALIN, "Göğün Kraliçesi İsis'in Geri Dönüşü: Hristiyanlıkta Meryem Ana Tapınması", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 45 (2016), 81-107; Mehmet ZAHER ANILAR, "Hristiyan Teslisinin Pagan Kökleri", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 13 (Haziran 2020), 131-152.

günlük yaşam kalıplarına uyarlanarak aktarılmıştır.⁶ Bu doğrultuda yaşamın temel kaynağı olarak görülen Nil nehri ve güneşin, Mısır dinine aslı karakterini kazandırdığı görülmektedir. Bahsi geçen iki doğal fenomen, Mısır toplumunun yaratılıştan tanrı algısına, ahlaki değerlerden toplumsal düzene kadar hem tanrısal hem de fiziksel aleme ait olay ve olguların anlamlandırılmasında büyük bir rol oynamıştır. Nitekim Güneş tanrısı; çeşitli mitlerde diğer tanrıların, evrenin ve insanın yaratıcısı sıfatıyla öne çıkmış, birçok tanrıyla özdeşleşmiş ve bünyesine yerel tanrıları dâhil ederek Mısır'ın tamamında yüceltilmiştir. Nil nehri ise bereket ve doğurganlıkla ilişkilendirilerek Osiris'in şahsında kişileştirilmiştir.⁷ Kısaca Antik Mısırlılar tarafından kozmos veya evren bir hiyerofani yani kutsalın tezahür ettiği, ilahi eylem ve dinsel deneyimin somut bir şekilde sergilendiği alan olarak değerlendirilmiştir.⁸

Çöl, deniz, bataklık ve nehirlerin oluşturduğu doğal bariyerle çevrili olan Mısır, yabancı istila ve etkilerinden nispeten korunmuştur. Bu durum Mısır'ın özgün bir teolojik yapı oluşturmaya önemli bir katkı sağlamıştır. Öte yandan Mısır medeniyetinin oldukça geniş bir alana yayılması, bölgeler arasındaki iletişim ve etkileşimin asgari düzeyde kalmasına yol açmış ve zamanla her bölgenin kendi doğal çevresine özgü ve yerel tanrısının merkezde olduğu teolojik bir sistem geliştirmesine neden olmuştur.⁹ Söz gelimi Heliopolis'te Atum, Teb'de Amon, Memfis'te Ptah etrafında yaratılış miti ve dini yapı şekillenmiştir.¹⁰

Mısır dini aynı zamanda bir devlet dini hüviyeti taşımaktadır. Firavun, dini ve siyasi yetkileri kendi şahıslarında toplayan rahip-kral hatta bizzat tanrı olarak görülmüştür. Nitekim firavunun yaşamı esnasında Ra'nın oğlu veya Ra'nın sureti, Horus'un tezahürü olduğuna ölümünden sonra ise Osiris'le birleştiğine inanılmıştır.¹¹ Dolayısıyla firavunların takip ettiği siyasi politikalar, dini doğrudan etkilemiş ve şekillendirmiştir. Bu kapsamda firavun tarafından yüceltilen tanrı, devlet veya imparatorluk tanrısı haline gelerek ülke genelinde tâzim görmüştür. Söz gelimi IV. Amenhotep veya Akhenaten döneminde Mısır tanrı topluluğunda yer alan diğer tanrılar tasfiye edilerek Aton tek tanrı olarak kabul edilmiş ve "Aton dini" devletin resmi kültü haline gelmiştir. Akhenaten'in ölümün ardından ise Aton dini terk edilerek eski inanç ve adetlere geri dönmüştür.¹²

⁶ Barbara Watterson, *Gods of Ancient Egypt* (Stroud: The History Press, 2003), 45; Emily Teeter, *Religion and Ritual in Ancient Egypt* (USA.: Cambridge University Press, 2011), 9-12.

⁷ Antik Mısır mitolojisinde Nil Nehri'nin her yıl taşarak toprağa bereket getirmesi, Osiris'in ölümü ve yeniden doğuşuyla özdeşleştirilmiş ve nehir, onun şahsında mitolojik bir anlam kazanmıştır. İsis ise kozmik döngüde hem Osiris'i dirilterek düzeni yeniden tesis eden hem de Horus'u doğurarak yaşamın devamını sağlayan dişil yaratıcı güçtür. Plutarch'a göre Osiris, bereketli Nil taşkınlarını; İsis ise Nil Vadisi'ndeki verimli arazileri temsil etmektedir. Bu şemada Osiris ve İsis, doğurganlığın kozmik ve tamamlayıcı iki yönünü oluşturmaktadır. Bk. Plutarch, *Isis and Osiris*, çev. Frank Cole Babbitt (London: Loeb Classical Library, 1936), 32,76; James Henry Breasted, *Development of Religion and Thought in Ancient Egypt* (New York: Charles Scribner's Sons, 1912), 8-9, 23-24; Rosalie David, *Handbook to Life in Ancient Egypt* (New York: Facts On File, 2003), 112; George Hart, *The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses* (New York: Taylor & Francis, 2005), 79-83.

⁸ Jan Assmann, *The Search for God in Ancient Egypt*, çev. David Lorton (USA: Cornell University Press, 2001), 8; Mircea Eliade, *Dinler Tarihi'ne Giriş* (İstanbul: Kabaalci Yayınevi, 2003), 35-37.

⁹ Watterson, *Gods of Ancient Egypt*, 45.

¹⁰ Pat Remler, *Egyptian Mythology A to Z* (USA.: Facts on File, 2006), 51.

¹¹ John Baines, John vd., *Religion in Ancient Egypt Gods, Myths and Personal Practice*, ed. Shafer, Byron E. (USA: Cornell University Press, 1991), 65-68.

¹² E. A. Wallis Budge, *Ledends of the Gods* (Germany: Jazzbee Verlag, 1912), 9-11; Marc Van De Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, çev. Ali Oğuz Bozkurt (İstanbul: Homer Kitabevi, 2019), 178-179; Muammer Özdemir. "Antik Mısır İnançında Önemli Bir Devrim: Tanrı Aton ve Tek Tanrıcılık İnancı". *MİLEL ve NİHAL* 21/2 (2024), 322-324.

Tarihi süreç içerisinde Mısır dininde gerek politik ilişkiler gerekse felsefi ve bilimsel ilerlemeler dâhilinde yeni teolojik anlayışların ortaya çıktığı ve tanrılar topluluğuna yeni tanrıların eklendiği görülmektedir. Ancak Mısır dininde yeni anlayışlar eski sistemin üzerine bina edilmiş ve topluluğa sonradan dâhil olan tanrılar, eski tanrıların bir biçimi ya da parçası olarak değerlendirilmiştir. Bu kapsamda Mısırlılar, çelişkili veya tutarsız görülen birçok dini anlayışı bir araya getirmiş ancak dini anlayışlar arasında tutarlı bir bütün oluşturmayı amaçlamamışlardır. Birbirinden farklı hatta birbirine zıt olan teolojik tasavvurlar, kendi bağlamları içerisinde doğru olarak kabul edilmiş ve her biri hakikatin farklı bir yönü olarak görülmüştür.¹³ Mısırlıların zihniyet yapısından kaynaklanan söz konusu teolojik anlayış, Mısır din ve tanrı tasavvurları hakkında görüş birliğine varılmasını ve bir bütün olarak Mısır dininin incelenmesini engellemiştir. Bununla birlikte Mısır dininin farklı görüşleri bünyesinde barındırması hem antik dinlerle hem de günümüzdeki dini gelenek, yeni dini hareket ve doktrinlerle ilişkilendirilmesini sağlamıştır.¹⁴

Belirtilen hususlar bağlamında Mısır tarihi genel olarak incelendiğinde çeşitli girişimler olmasına rağmen hiçbir dönemde yerel inançları ortadan kaldıracak ve tüm Mısırlıları aynı teolojik sistem etrafında birleştirecek tek tip bir din tasavvurunun ortaya konulamadığı görülmektedir.¹⁵

Hiyerogliflerde tanrı kelimesi bir direğe bağlı bayrak, kumaşla sarılmış bir değnek ya da asa ile gösterilmiştir. Ayrıca oturan uzun sakallı ve peruklu bir insan figürü, beş köşeli yıldız, payandanın üzerinde duran bir doğan, tanrıyı ifade etmek için kullanılmıştır.¹⁶ Zikredilen hiyeroglifler, *ntr* olarak çevrilmiştir. Ancak kelime, Mısır metinlerinde farklı bağlamlarda ve varlıklar için kullanıldığından kelimenin etimolojik kökeni, anlamı ve telaffuzu üzerinde fikir birliğine varılamamıştır.¹⁷ Nitekim erken dönem Mısır bilimcilerinin eserlerinde *ntr* kelimesi, *nutar* şeklinde geçerken daha sonra *neter* veya *netjer* şeklinde ifade edilmiştir. Söz konusu kelimenin “sağlamlık, kuvvet, güç, kudret, yenilenme ve tazelenme” anlamına gelebileceği öne sürülmüştür.¹⁸ Aynı zamanda kelimenin, Mısır dilinde sabun anlamına gelen *natron* sözcüğünden türetildiği ve dinsel saflığı ifade ettiği belirtilmiştir.¹⁹

Yaşamının bağlı olduğu doğayla iç içe olan Antik Mısır insanı, ilahi güçlerin yer, gök, hava, güneş, ay ve Nil olmak üzere çeşitli kozmik fenomenlerde ikamet ettiğine inanmıştır.²⁰ Söz gelimi yaratılışın neşet ettiği ilkel sular *Nun*, hava *Shu*, nem *Tefnut*, gökyüzü *Nut*, toprak *Geb*, güneş *Ra*, *Atum*, *Ptah* ve *Amon*, ay *Thot* ve *Khonsu*, düzen ve adalet *Maat*,²¹ fırtına ve kaos *Seth* olarak tanrı kimliği kazanmıştır. Tanrılara, doğalarına tanıklık edecek şekilde kişisel karakterlerini yansıtan isim ve tasvirler verilmiştir. Nitekim elinde ok, yay ve zıpkınla tasvir edilen Neith’in adı “korkunç olan”, dişi bir aslan şeklinde betimlenen Sekhmet’in adı

¹³ Teeter, *Religion and Ritual in Ancient Egypt*, 9-12.

¹⁴ A. H. Sayce, *The Religions of Ancient Egypt and Babylonia* (Edinburgh: T&T Clark, 1902), 240.

¹⁵ Jaroslav Černý, *Ancient Egyptian Religion* (London: Hutchinson House, 1951), 39.

¹⁶ Erik Hornung, *Conceptions of God in Ancient Egypt The One and the Many* (New York: Cornell University Press, 1982), 36-37; Siegfried Morenz, *Egyptian Religion*, çev. Ann E. Keep (Londra: Methuen & Co, 1973), 18-19; Richard H. Wilkinson, *Eski Mısır’ın Bütün Tanrı ve Tanrıçaları*, çev. Ahmet Fethi Yıldırım (İstanbul: Alfa Mitoloji Yayınları, 2016), 28-29.

¹⁷ Hornung, *Conceptions of God in Ancient Egypt The One and the Many*, 45-47.

¹⁸ E. A. Wallis Budge, *Mısır’da Ölüm Sonrası Fikri*, çev. Rengin Ekiz (İzmir: Ege Meta Yayınları, 2001), 16.

¹⁹ Morenz, *Egyptian Religion*, 20.

²⁰ Černý, *Ancient Egyptian Religion*, 41-42.

²¹ Hakan Olgun, “Hz. Musa’nın Yüzleştiği Statüko: Kadim Mısır’ın Ma’at Doktrini”, *Milel ve Nihal*, 15/2, (Aralık, 2018), 158-159.

“kudretli olan”, Ay tanrısı Khonsu’nun adı ise “gökyüzünde seyahat eden” anlamına gelmektedir.²²

Mısır dininde çeşitli form ve bireysel kimliğe sahip tanrı tasvirleri, temelde soyut ilahi gücün tanınabilir veya kavramlaştırılabilir halini temsil etmiştir. Başka bir deyişle Mısırlılar ilahi güce, belli bir kişiliğe ve görünüşe sahip tanrı formu vererek onu somutlaştırmış ve insan algısının kavrayabileceği bir düzeye indirmiştir. Böylece doğa olayları üzerinde kontrol sahibi olabilmenin, ilahi güçlerle temasa geçebilmenin veya kişisel bir ilişki kurabilmenin ve onlara ibadet edebilmenin bir yolu geliştirilmiştir.²³

Mısırlılar tanrılar hakkında çeşitli mitler kurgulayarak onlara, kendilerinde bulunan insani özellikleri, zaafı ve duyguları yüklemişlerdir. Nitekim tanrılar da insanlar gibi yiyip içebilen, evlenip aile hayatı süren, üzüldüğü öfkelenen dahaası uğradıkları haksızlar karşısında ümitsizliğe kapılabilen varlıklar olarak addedilmiştir.²⁴ Ayrıca Mısır tanrılarının ilkel bir tanrı tarafından yaratıldığına inanılmıştır. Dolayısıyla tanrılar, ezeli varlıklar olarak görülmemiştir. Yaratılmış bir varlık olarak tasavvur edilen tanrılar, doğal olarak ölüme de tabii olmuşlardır.²⁵ Bu çerçevede ay tanrısı Thot’un insanlarla birlikte tanrılara da belli bir ömür biçtiğine inanılmış ve Ölüler Kitabında her tanrı ve tanrıçayı ölümün beklediği ifade edilmiştir.²⁶ Ancak tanrılarının ölümü, insanlardan farklı olarak sonsuz bir döngü içerisinde sürekli bir yenilenme ve gençleşme olarak kabul edilmiştir.²⁷

Mısır dininde bahsi geçtiği üzere doğal fenomenlere, toplumsal düzenin ve ahlaki sistemin oluşmasına kaynaklık eden kavramlara tanrı kimliği kazandırıldığı ayrıca bir tanrının birden fazla isimle anıldığı ve tanrılarının niteliklerinin veya farklı yönlerinin müstakil tanrılar olarak kabul edildiği görülmektedir. Bu durum Mısır tanrı tasavvuru hakkında farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Nitekim Mısır dininde politeizm, monoteizm, henoteizm ve panteizm gibi birbirinden farklı tanrı tasavvurlarının olduğu ileri sürülmüştür.

Mısır dininde sayıları kesin olarak bilinmeyen kalabalık bir tanrı topluluğu bulunmasına rağmen özde tek bir tanrı olduğu iddia edilmiştir. Bu çerçevede Wallis Budge, Mısır tanrılarını yakından incelediğinde onların güneş tanrısı Ra’nın formlarından, tezahürlerinden, farklı suret ve niteliklerinden başka bir şey olmadığını ifade etmiştir.²⁸ Aynı şekilde Jacques Champollion Mısır dininin “kendini sembolik çok tanrıçılıkla dışa vuran saf bir monoteizm”²⁹ olduğunu belirtmiştir. Siegfried Morenz ise tanrısal senkretizm veya bağdaştırmacılık yoluyla Mısır tanrı topluluğunda yer alan tanrılarının tek bir tanrıyla özdeşleştirildiği ve böylece topluluktaki tanrılarını tasfiye etmeye gerek kalmadan çoğulluğun

²² Morenz, *Egyptian Religion*, 21-24; Wilkinson, *Eski Mısır’ın Bütün Tanrı ve Tanrıçaları*, 93-97, 113, 158, 182.

²³ Morenz, *Egyptian Religion*, 19; Baines, John vd., *Religion in Ancient Egypt Gods, Myths and Personal Practice*, 16-17.

²⁴ Gaston Maspero, *The Dawn of Civilization: Egypt and Chaldea*, çev. M. L. McClure (London: Society for Promoting Christian Knowledge, 1910), 109-110; Černý, *Ancient Egyptian Religion*, 41-42.

²⁵ Morenz, *Egyptian Religion*, 24-25; Baines, John vd., *Religion in Ancient Egypt Gods, Myths and Personal Practice*, 28-30.

²⁶ Wilkinson, *Eski Mısır’ın Bütün Tanrı ve Tanrıçaları*, 21.

²⁷ Hornung, *Conceptions of God in Ancient Egypt The One and the Many*, 160-162. Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Taş Devrinden Eleusis Mysteria’larına*, çev. Ali Berkay (İstanbul: Kalcı Yayınevi, 2003), 1/124.

²⁸ Budge, *Mısır’da Ölüm Sonrası Fikri*, 22-23.

²⁹ Jacques Champollion, *The World of the Egyptians*, çev. Joel Rosenthal (Geneve: Minerva, 1971), 138.

ardındaki birliğe ulaşılmaya çalışıldığını öne sürmüştür.³⁰ Ancak Erik Hornung, Amon-Re, Re-Osiris veya Harmakis-Khepri-Re-Atum gibi birleşmelerde organik bir birliğin söz konusu olmadığını, her tanrının kendi kimliğini ve niteliklerini koruduğunu belirtir. Ona göre söz konusu birleşmeler, görünüşte birlik izlenimi verse de bu birleşmelerin sonucunda yeni bir tanrı ortaya çıkar. Dolayısıyla senkretizmde gerçek bir özdeşleşmeden ve birlikten söz edilemez.³¹

Mısırlılar, her tanrıya aynı önemi atfetmemiş ve tanrılar arasında kudret ve yetkilerine göre hiyerarşik bir sınıflama yapmışlardır. Bu minvalde Atum, Ra, Amon, Ptah gibi yaratıcı tanrılar “Tanrıların Kralı” olarak görülmüş ve ülke çapında yüceltilmişlerdir.³² Mezkûr durum Mısır tanrı algısının henoteizm şeklinde tanımlanmasına neden olmuştur. Nitekim henoteizmde diğer tanrıların varlığı kabul edilmekle birlikte tanrı topluluğunun başında yer alan en yüce tanrıya ibadet esas alınmaktadır. Fakat iktidarın değişmesi, herhangi bir tanrının kült alanının öne çıkmasına ve tanrılar arasındaki hiyerarşik sınıflamanın tarihi süreç içerisinde değişmesine yol açmıştır. Ayrıca tanrı topluluğu içerisinde nispeten önemsiz görülen tanrılar, kendi kült alanlarında yüce tanrı olarak addedilmiştir. Söz konusu nedenlerden dolayı diğer tanrılardan daha üstün bir tanrı fikrinin, belli bir döneme veya bölgeye has olduğu dolayısıyla Mısır dinine tam anlamıyla yerleşmediği söylenebilir.³³

Bahsi geçtiği üzere Mısırlılar, dini sistem içerisindeki oldukça soyut kavramlara ve fikirlerle dahi somut bir form kazandırılmalarına rağmen maddi formların arkasındaki soyut ilahi bir gücün bilincinde olmuşlardır. Bununla birlikte söz konusu gücün aktarılabilir olması ve cisimleştirilmesi, zamanla tüm doğaya tanrısallık atfedilmesine yol açmıştır. Başka bir deyişle ilahi özün, bireysel bir biçim alabileceğine olan inanç; güneş, ay, Nil nehri gibi doğanın farklı kısımlarının “tek bir tanrının” tezahürü olduğu anlayışını ortaya çıkarmış ve bu durum panteizm fikrine kapı aralamıştır.³⁴ Bu doğrultuda özellikle güneş panteizminin Antik Mısır dininin temel karakteristiğini yansıttığı sonuca varılmıştır.³⁵ Nitekim evreni oluşturan her bir unsurun güneş tanrısından neşet ettiğine inanılması, evren ve tanrının bir bütün olarak tahayyül edilmesine neden olmuştur.³⁶ Ayrıca güneş tanrısının birçok isim, sıfat ve tezahüre sahip olması, Mısır tanrı tasavvurunun panteizm olabileceği kanaatini güçlendirmiştir. Fakat Hornung, Amon’un çok çeşitli formlarda görüle dahi asla ay, ağaç veya su birikintisi olarak görülmediğini belirtmiş ve Mısır dininde görünüşte veya sınırlı bir panteizm söz konusu olsa da mutlak bir panteizmden söz edilemeyeceğini savunmuştur.³⁷

Aktarılan bilgiler ışığında Antik Mısır’ın, din tasavvurunda olduğu gibi tanrı anlayışında da kesin bir sonuca varılamadığı görülmektedir. Bu durumun altında yatan temel etken, Mısırlıların modern insandan farklı olarak olay ve olguları açıklarken veya onlara bir köken inşa ederken birbirleriyle çelişen anlatılara başvurmalarından kaynaklanmıştır. Bu doğrultuda farklı din ve tanrı tasavvurları da Mısır zihniyet yapısının bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

³⁰ Morenz, *Egyptian Religion*, 141-142.

³¹ Hornung, *Conceptions of God in Ancient Egypt The One and the Many*, 93-98.

³² Wilkinson, *Eski Mısır’ın Bütün Tanrı ve Tanrıçaları*, 94, 99.

³³ Hornung, *Conceptions of God in Ancient Egypt the One and The Many*, 231-237.

³⁴ Černý, *Ancient Egyptian Religion*, 39; Sayce, *The Religions of Ancient Egypt and Babylonia*, 241-242.

³⁵ Wilkinson, *Eski Mısır’ın Bütün Tanrı ve Tanrıçaları*, 32.

³⁶ Geraldine Pinch, *Mısır Mitolojisi Eski Mısır Tanrıları, Tanrıçaları ve Mitleri*, çev. Ekin Duru (İstanbul: Say Yayınları), 105.

³⁷ Hornung, *Conceptions of God in Ancient Egypt the One and The Many*, 126.

2. Antik Mısır Dininde Üçleme Anlayışı

Antik Mısırlılar, günümüzde sayıları tam olarak belirlenemeyen tanrı topluluklarını sistematize etmek için tanrıları çeşitli gruplara ayırmışlardır. Bu kapsamda tanrılar, oldukça genel bir tasnifle yerel, evrensel ve kişisel tanrılar olmak üzere üç ana gruba ayrılmıştır.³⁸ Bununla birlikte daha az tanrıyı bünyesinde barındıran, nispeten kapalı ve küçük tanrı grupları mevcuttur. Söz gelimi evrendeki zıtlıkları temsil eden genellikle bir tanrı ve tanrıçadan oluşan veya Osiris ve Seth gibi bir bütünün iki farklı yönünü yansıtan ya da Atum ve Ra, Khonsu ve Thoth gibi aynı kozmik gücü simgeleyen tanrılar ikili gruplar altında toplanmıştır.³⁹ Benzer şekilde mumyalama sırasında çıkarılan karaciğer, akciğer, mide ve bağırsak, sırasıyla Horus'un dört oğlu olan İmsety, Hapi, Duamutef ve Qebhensuef tarafından korunmuştur. Bu tanrılar ise yine sırasıyla İsis, Nephthys, Neith ve Serqet adlı tanrıçalar tarafından himaye edilmiştir. Bahsi geçen tanrı ve tanrıçalar kendi içlerinde dördütlü gruplara ayrılmıştır.⁴⁰ Hermopolis yaratılış mitinde geçen ve evrenin yaratılışında aktif rol oynayan sekiz tanrı, Hermopolis *Ogdad*'ı (sekizli) şeklinde gruplandırılmıştır.⁴¹ Başka bir sınıflandırma şeması ise çoğunluğun yoğunlaştırılmış şeklini (üç kez üç) temsil eden *Ennead* (dokuzlu)'dır. Yaygın olarak kullanılan dokuzlu grupların; büyük, küçük ve çoğul *Ennead* olarak farklı formları mevcuttur. *Büyük Ennead*, Heliopolis yaratılış mitinde geçen ve aralarında soy bağı bulunan tanrılardan teşekkül etmiştir. Nitekim *Ennead*'ın mensupları; yaratıcı tanrı Atum, çocukları Shu ve Tefnut, torunları Geb ve Nut, torunlarının çocukları Osiris, İsis, Seth ve Neftis olmak üzere dört nesli kapsamaktadır. Bununla birlikte *Enneadların* birbirinden farklı sayıda tanrı içerdiği görülmektedir. Abdyos'ta *Ennead* yedi, Teb'de ise on beş tanrıdan oluşmaktadır. Bu açıdan Mısırlılar için dokuz sayısının tamamlanma ve dönüşümü ifade eden sembolik bir değer taşıdığı görülmektedir.⁴² Belirtilen sınıflamalara ilaveten Mısır'da beşli, yedili, on ikili tanrı grupları bulunmakla birlikte en yaygın tasnif şekli, üçlü tanrı gruplarıdır.

Hiyerogliflerde üç sayısı, üç dikey ve üç yatay çizgi şeklinde belirtilmiştir. Genellikle bir kelimenin çoğul halini ifade etmek için kelimenin sonuna üç vuruş eklenmiştir.⁴³ Ayrıca üç, parçalar arasında hem tam hem de etkileşim bulunan kapalı bir sistemi ifade etmiştir. Bu anlamda üç sayısı, çoğulluğu tek bir bütün olarak veya üyeleri birbiriyle bütünleşmiş bir grubun birliğini yansıtmak için kullanılmıştır. Ek olarak Mısırlılar, üçe döngüsel bir anlam yüklemiş ve zamanı üç kısma bölerek yönetmişlerdir.⁴⁴ Yine gerek sanat eserlerinde gerekse mimari yapılarda üçe ilişkin süsleme ve tasvirler, üçgen biçimli motifler görmek mümkündür.⁴⁵ Mısırlılar tarafından üç sayısı işlevsel olarak birçok alanda kullanılsa da sayıya

³⁸ Watterson, *Gods of Ancient Egypt*, 46-47.

³⁹ Wilkinson, *Eski Mısır'ın Bütün Tanrı ve Tanrıçaları*, 74-75; Hornung, *Conceptions of God in Ancient Egypt The One and The Many*, 217-218.

⁴⁰ Hart, *The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*, 149-151.

⁴¹ Pinch, *Mısır Mitolojisi Eski Mısır Tanrıları, Tanrıçaları ve Mitleri*, 207; Wilkinson, *Eski Mısır'ın Bütün Tanrı ve Tanrıçaları*, 77-78.

⁴² E. A. Wallis Budge, E. *The Gods of The Egyptians* (London: Gilbert and Rivington, 1994), 88. J.P. Allen, *Genesis in Egypt: the Philosophy of Ancient Egyptian Creation Accounts*, (New Haven: Yale University Press, 1988), 8-9.

⁴³ May Ahmed Hosny, Kholoud Ahmed, Emara, "The Significance of Number Three in The Ancient Egyptian Religion", *Journal of Association of Arab Universities for Tourism and Hospitality* 24/4 (Aralık 2021), 21.

⁴⁴ Richard H. Wilkinson, *Symbol and Magic in Egyptian Art* (U.S.A.: Thames and Hudson Inc, 1994), 131-133.

⁴⁵ Hosny-Emara, "The Significance of Number Three in the Ancient Egyptian Religion", 25-26.

büyüsel veya kutsal bir anlam atfedilmemiş, çokluğu sembolize etmek veya öğeler arasında bütünlüğü ve uyumu ortaya çıkarmak gibi pratik amaçlarla kullanılmıştır.⁴⁶

Tanrıların üçlü gruplar altında toplanmasının asıl amacı, ilahi çoğulluğa karşı ilahi birlik sorununu çözme çabasıdır. Bu itibarla üç sayısı, Mısır dininde çoğulluğun içerisinde bulunan birliği ortaya çıkaran bir fonksiyon icra etmiştir.⁴⁷ Ayrıca tanrıların güçlü veya pratik hayata etki eden yönlerini bir araya getirmek ve kült yerleri farklı olan tanrılara bir bütün olarak ibadet etmek için tanrıları üçlü gruplar etrafında birleştirmişlerdir. Söz gelimi yerel kült merkezleri sırasıyla Abidos, Philae ve Edfu olan Osiris, İsis ve Horus üçlemesinde tanrılar aile çatısı altında bir araya getirilerek üçlemedeki tanrılara, Mısır genelinde bir bütün olarak ibadet edilmesi sağlanmıştır.⁴⁸ Üçlemelerin oluşmasında Mısır rahiplerinin bulundukları kült alanındaki tanrıları, farklı bölgelerdeki tanrılarla ilişkilendirerek öne çıkarma çabaları da etkili olmuştur.⁴⁹

Antik Mısır'da ilk tanrı üçlemesine bir çömlek üzerinde rastlanmıştır.⁵⁰ Çömlekte anne, baba ve kızıdan oluşan bir üçleme yer almaktadır. Üçlemedeki tanrının boynuzlarından dolayı Hathor'un erken formlarından birisi olabileceği, tanrının ise şahin sembolü nedeniyle Horus olabileceği öne sürülmüştür. Horus ile Hathor arasında anne-oğul ilişkisi olabileceği düşünülmüştür. Nitekim Namer Paletinde Hathor, Horus'un annesi olarak anılmıştır. Öte yandan aralarında karı-koca ilişkisi olabileceği de zikredilmiştir.⁵¹

Bir diğer erken dönem üçleme örneği, Dördüncü Hanedanlık döneminde hüküm süren Firavun Menkure'ye ait üçlü figürler içeren beş heykelde görülmektedir. Her heykelde Hathor ve Menkure'ye yerel bir tanrı veya tanrıça eşlik etmektedir. Heykellerde Menkure, Horus'un tezahürü; Hathor ise firavunun ilahi annesi rolündedir. Yerel tanrı veya tanrıça ise firavunun bölgeyle ilişkisini temsil etmektedir. Bu durum ise heykellerin dini bir amacın yanı sıra siyasi bir hedefe hizmet ettiği şeklinde yorumlanmaktadır. Nitekim söz konusu heykellerin Mısır'ın eyalet sayısınca yani kırk iki adet yapılmasının planlandığı fakat planın gerçekleşmediği düşünülmektedir. Bu kapsamda Menkure'nin heykellerde yönetim yetkisinin ilahi dayanağını öne çıkararak siyasi birliği sağlamaya çalıştığı iddia edilmektedir. Ayrıca Beşinci ve Altıncı Hanedanlık dönemine ait aile formunda ve bir kişinin çocukluk, gençlik ve yaşlılık olmak üzere üç ayrı çağda tasvir edildiği heykellere rastlanmıştır.⁵²

İfade edilen örnekler yazının icadından önceki devirlerde üçleme anlayışını göstermekle birlikte Piramit Metinleri gibi yazılı kaynaklarda üçlü ve üçleme kavramlarına nadiren

⁴⁶ Griffiths, *Triads and Trinity*, 19; Marian, Hillar, *From Logos to Trinity The Evolution of Religious Beliefs from Pythagoras to Tertullian* (New York: Cambridge University Press, 2012), 209.

⁴⁷ José Das Candeias Sales, "Divine Triads of Ancient Egypt", *Hathor. Studies of Egyptology* Volume 1 (2012), 118.

⁴⁸ Manfred Lurker, *An Illustrated Dictionary of The Gods and Symbols of Ancient Egypt* (London: Thames and Hudson Inc, 1980), 124.

⁴⁹ Sales, "Divine Triads of Ancient Egypt", 115; Griffiths, *Triads and Trinity*, 80.

⁵⁰ Elise J. Baumgartel, *The Cultures of Prehistoric Egypt* başlıklı çalışmasında, Antik Mısır'daki ilk üçlü tanrılar (triad) örneğini tarih öncesi döneme kadar geri götürmeye çalışmıştır. Bu kanıt, kökeni bilinmeyen ancak tarih öncesi Mısır'a ait olduğu tartışmasız olan süslemeli bir çömleğe dayanmaktadır. Günümüzde çömlek, New York Metropolitan Sanat Müzesi'nde yer almakta olup tarih öncesi sanatın etkileyici bir örneği olarak değerlendirilmektedir. Bk. Elise J. Baumgartel, *The Cultures of Prehistoric Egypt*, c. 2 (Oxford: Griffith Institute, Ashmolean Museum, 1981), 144-147.

⁵¹ Griffiths, *Triads and Trinity*, 10-16.

⁵² Hosny-Emara, "The Significance of Number Three in the Ancient Egyptian Religion", 19; Griffiths, *Triads and Trinity*, 21-29.

rastlanmaktadır.⁵³ Bu durum üçlemelerin, doğal bir fenomen olarak görülmesinden ve özel bir anlam atfedilmemesinden veya Mısır dinine nispeten geç bir dönemde yerleşmesinden dolayı olabilir.

Mısır dininde üçlemeler genellikle anne, baba ve çocuktan oluşan aile grupları şeklinde görülmektedir. Aile birliği etrafında oluşturulan üçlemelerde tanrılar, form ve karakterlerini koruyan bireysel varlıklardır. Söz konusu gruplar, erkek ve kadın olmak üzere birbirini tamamlayan ancak doğaları gereği birbirinin zıddı olarak görülen iki unsuru bünyesinde barındırmaktadır. Aile üçlemelerinin bahsi geçen nitelikleri çoğulluğun tam manasıyla birliğe geçmesini engellemektedir. Bu nedenle çoğulluğun üçlü yapı içerisinde özümşenerek birliğe ulaşmasını sağlamak için üç tanrının temelde tek bir tanrının tezahürü, veçhesi veya farklı bir yönü olduğu tanrı üçlemeleri oluşturulmuştur.⁵⁴ Dolayısıyla Mısır dininde tespit edilen tanrı üçlemelerinin birbirinden farklı formlarda olduğu görülmektedir. Oluşum şekillerine göre L. Kakosy, üçlemeleri iki farklı grupta toplamıştır. İlk grup, aile üçlemelerinde görülen ya da üç bağımsız tanrının belli bir ilişki içerisinde bir araya getirildiği *triteizm* veya üç tanrıcılıktır. Diğer ise üç tanrının özde tek bir tanrı olduğunu belirten *Modalistik* tanrı üçlemeleridir.⁵⁵ Ayıca H. Te Velde, Mısır dinindeki üçlemeleri; çoğulcu (Pluralistik) ve tekçi (Monistik) üçlemeler şeklinde tasnif etmiştir.⁵⁶

2.1. Triteistik (Pluralistik) Üçlemeler

Triteizm veya üç tanrıcılık üç tanrının niteliklerinin, karakterlerinin ve rollerinin birbirine karıştırılmadan veya başka bir deyişle bireysel kimlikleri korunarak belli ilişkiler etrafında bir araya getirilmesidir. Triteizm genellikle politeist veya çok tanrılı dinlerde bulunan üçlü tanrı gruplarını ifade etmek için kullanılmıştır. Bu nedenle çok tanrılı dinlerde görülen üçlü tanrı gruplarını, Hristiyanlıktaki teslis öğretisinden ayırmak ve aradaki farkı vurgulamak için *trinity* yerine *triad* ifadesi tercih edilmiştir.⁵⁷ Bu kapsamda Antik Mısır dininde bulunan üçlemelerin büyük çoğunluğunun triteistik dolayısıyla *triad* olarak tanımlandığı görülmektedir. Ancak triteistik olarak nitelenen üçlemelerin oluşum şekilleri birbirinden farklıdır. Nitekim aile gruplarında görüldüğü üzere bazı üçlemelerde tanrılar belli bir kural ve bağ çerçevesinde bir araya getirilirken diğer üçlemelerde belirli ilişkiler esas alınsa da sabit bir sistematik izlenmemiştir. Bu suretle Mısır dinindeki triteistik nitelikteki üçlemeler, kurallı ve kuralsız olmak üzere iki başlık altında ele alınmıştır.⁵⁸

2.1.1. Kurallı Üçlemeler

Aile üçlemeleri olarak da adlandırılan kurallı üçlemeler genellikle baba, anne ve çocuktan oluşmaktadır. Ataerkil toplum yapısının dışavurumu olarak aile üçlemelerinde baba tanrı, merkezi bir rol üstlenmektedir. Çocuk rolünde yer alan tanrının ise çoğunlukla erkek olduğu ve Horus'u temsil ettiği görülmektedir. Bu manada erkek çocuk soyun devamlılığını sağladığı, babasının halefi ve mirasçısı olduğu için tercih edilmiştir. Söz gelimi mitlerde

⁵³ Sales, "Divine Triads of Ancient Egypt", 117.

⁵⁴ H. Te Velde, "Some Remarks on The Structure of Egyptian Divine Triads", *The Journal of Egyptian Archaeology* Vol. 57 (Ağustos 1971), 80-81.

⁵⁵ L. A. Kakosy, "Memphite Triad", *The Journal of Egyptian Archeology* 66 (1980), 48.

⁵⁶ Velde, "Some Remarks on The Structure of Egyptian Divine Triads", 80.

⁵⁷ Geoffrey, "Triads", 9349.

⁵⁸ Hosny-Emara, "The Significance of Number Three in the Ancient Egyptian Religion", 22.

Horus, Osiris'in mirasını koruyan ve onun hatırasını canlı tutan bir figür olarak ortaya çıkmıştır.⁵⁹ Mısır bilimci Maspero ise çocuk tanrıyı; babasının gölgesi, enkarne olmuş hali veya tezahürü olarak değerlendirmiştir. Çocuk tanrının iradesinin anne ve babasına tâbi olduğunu ifade etmiştir. Bu nedenle mitlerde çocuk tanrıların; ebeveynlerine saygılı, törenlerde anne ve babasının ardında yer alan, onların talimatıyla konuşan ve bireysel kimliği öne çıkarılmayan bir karakter olarak tasvir edildiğini belirtmiştir. Buna paralel olarak Maspero'ya göre anne statüsünde yer alan tanrıça da babanın dişil yönünü temsil eden ve mitlerde kocasının kimliğiyle tanınan bir figürdür. Kısaca Maspero, tanrıça ve çocuk tanrının, baba tanrının bir yönünü, parçasını veya zayıf bir izdüşümünü temsil ettiğini öne sürmüştür.⁶⁰ Benzer şekilde Alfred Wiedemann'a göre aile üçlemelerinde oğul babanın karşılığıdır ve tanrıların dahi tâbi olduğu doğa yasasına göre bir gün baba yaşlanıp öldüğünde oğul onun yerini almaya yazgılıdır. Bu anlamda baba tanrının, özünde ebedi olduğunu çünkü sonsuz bir döngü içerisinde babanın yerini oğulun aldığını ifade etmiştir. Dolayısıyla oğul, kendi kendisini doğuran baba tanrıyla özdeş, annesinin ise kocası hükmündedir. Ayrıca Wiedeman, bu şemada yalnızca tanrıçanın, aile döngüsün devamını ve her bir tanrının bağımsız varoluşunu yani kendi kimliğini kazanmasını sağladığını öne sürmüştür. Ancak İsis hariç üçlemelerde tanrıçalara herhangi bir önem atfedilmediğini ifade etmiştir. Tanrıçaların rolünün genç tanrıyı doğurmak ve büyütmeyle sınırlı olduğunu belirtmiş ve neredeyse tüm Mısır tanrıçalarının; mitlerde arka planda kaldığını, kültlerde ihmal edildiğini, yazıtlarda sadece ismen anıldığını ve onlara bireysel bir kişilik tanımlanmadığını dile getirmiştir.⁶¹ Netice itibarıyla mezkûr görüşlerin temelinde oğul ve annenin kimliklerinin babanın şahsında birleştirildiği veya kutsallığın tek bir kaynağa sahip olduğu fakat farklı şekillerde dışa yansıtıldığı yer almaktadır. Bununla birlikte Mısır mitlerine bakıldığında bahsi geçen iddiaların aksine Mut, Hathor gibi tanrıçaların veya Khonsu, Horus gibi çocuk tanrıların baba tanrıdan bağımsız niteliklere ve güçlü karakterlere sahip olduğu görülmektedir. Çocuk tanrının mitlerde ebeveynlerinin gözetiminde resmedilmesi, tanrıçanın ise kocasının kimliğiyle tanımlanması, Mısır toplumunda anne-babaya saygı ve eşe itaate önem verilmesinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Maspero ve Wiedeman'ın tespitleri, Mısır dininin temelde monoteist bir nitelik taşıdığını ispata yönelik girişimler olarak ele alınabilir.⁶² Nitekim aile üyelerini baba tanrının bir eşdeğeri olarak nitelendirmek, temelde tanrının birliğini öne çıkarmayı hedeflemektedir. Ancak her tanrıya veya tanrıçaya farklı isim, görünüş ve rol atfetmek, onların birbirinden bağımsız ontolojik bir gerçekliğe sahip olduğuna işaret etmektedir.

Aile üçlemeleri, teolojik açıdan ilahi çoğulluk problemine bir çözüm sunmanın yanı sıra siyasi istikrarı sağlamak adına ideolojik bir fonksiyon icra etmektedir. İfade edildiği üzere farklı kült yerlerine ait tanrıların aile olarak bir araya getirilmesinde rahiplerin bilinçli çabaları etkili olmuştur. Nitekim farklı bölgelere ait tanrı ve tanrıçaların evlendirilmesiyle kurulan akrabalık bağı sayesinde bölgeler arasında ilişkiler kurmak, var olan ilişkileri pekiştirmek, düşmanlıklara son vermek ve rakip güçlere karşı iş birliği sağlamak amaçlanmıştır.⁶³ Ayrıca

⁵⁹ Sales, "Divine Triads of Ancient Egypt", 121; Velde, "Some Remarks on The Structure of Egyptian Divine Triads", 83; Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 166-167.

⁶⁰ Maspero, *The Dawn of Civilization: Egypt and Chaldea*, 106-107.

⁶¹ Alfred Wiedemann, *Religion of the Ancient Egyptians* (London: H. Grevel & Co, 1897), 103-104.

⁶² Bk. Sayce, *The Religions of Ancient Egypt and Babylonia*, 244-245; Wiedemann, *Religion of The Ancient Egyptians*, 108-110.

⁶³ Maspero, *The Dawn of Civilization: Egypt and Chaldea*, 106-107.

tanrı topluluğunda diğer tanrılara nispeten daha az öneme sahip olan tanrıların; tapımı yaygın tanrılarla aile ilişkisi içerisinde bir araya getirilmesi, zikredilen tanrıların gücünü ve halk arasındaki görünürlüğünü artırmıştır.⁶⁴

Aile üçlemelerinin en bilinen örneği, Abidos merkezli Osiris, İsis ve Horus üçlüsüdür. Antik Mısır'ın en yaygın mitlerinden birine konu olan üçlü, aile dayanışmasının ve fedakârlığın güzel bir örneğini sergiler. Güçlü bir karaktere sahip olan Osiris, dünyada adaletli bir yönetici, öte dünyada ise adil bir yargıçtır. Üçlünün annesi İsis, tüm benliğiyle kendisini kocasına ve oğluna adayan sadık bir eş ve şefkat dolu bir annedir. Üçlünün son üyesi Horus ise babasının intikamını almak ve mirasına sahip çıkmak için amcası Seth ile kıyasıya mücadele eden ideal evlat rolündedir.⁶⁵ Örnek aileyi temsil eden söz konusu üçlü için Mısır'ın çeşitli noktalarında tapınaklar inşa edilmiştir. Aynı zamanda Osiris, İsis ve Horus üçlüsü daha sonraki dini geleneklere de kaynaklık teşkil etmiştir. Nitekim bahsi geçen üçlü etrafında şekillenen mitlerin, İsa'nın doğumuyla ilgili ve Meryem'i "Tanrı'nın Annesi" olarak nitelendiren İncil hikâyelerini dolaylı olarak etkilenmiş olabileceği öne sürülmektedir. Ayrıca Osiris, İsis ve Horus üçlüsünün Hristiyanlıktaki Yusuf, Meryem ve İsa üçlüsüne tekabül ettiği düşünülmektedir.⁶⁶

Horus, Abidos'un yanı sıra diğer yerel kült merkezlerinde bazen baba tanrı bazen de çocuk tanrı konumunda aile üçlemelerine dâhil olmuştur. Nitekim Edfu'da Baba tanrı konumundaki Horus, eşi Hathor ve oğulları Hatsomtus'la (Küçük Horus) bir aile üçlemesi oluşturur.⁶⁷ Benzer şekilde Dendera'da Horus baba rolünde, eşi Hathor ve oğlu Ihy ile bir üçlü oluşturmaktadır.⁶⁸

Horus'un Harpakhered yani çocuk Horus formunda görüldüğü üçlemeler de oldukça yaygındır. Söz gelimi Harpakhered, Mendes'te tanrı Banebdjedet ve tanrıça Hatmehyir'le, İskenderiye'de melez tanrı Sarapis ve tanrıça İsis'le, Nag al-Madamud'da tanrı Montu ve tanrıça Rettawy'la aile üçlemesi oluşturur. Ayrıca Horus, Naqa'da tanrı Apedamak ve tanrıça İsis'in, Fayum'da ise timsah tanrı Sobek ve eşi Renenutet'in oğlu olarak üçlemelere dâhil olmuştur.⁶⁹

Mısır dininde görülen diğer bir aile üçlüsü, Teb merkezli Amon, Mut ve Khonsu'dur. Üçlemenin babası olan Amon'un kökeni, Hermopolis Ogdad'ına dayanır. Orta Krallık zamanında siyasi gerekçelerle Amon'un kültü ilkel eşi Amunet'ten ayrılarak Teb bölgesine taşınmış ve Amon, bölgenin baş tanrısı olarak yüceltilmiştir. Yeni Krallık döneminde ise Teb'in başkent olmasıyla birlikte Amon'un önemi ülke çapında artmış ve daha sonra Amon ve Ra kültleri birleştirilerek Amon-Ra'ya "Tanrıların Kralı", "Her Şeyi Yaratan Yüce Yaratıcı" olarak tapınılmıştır. Teb'in yerel tanrıçası Mut, Amon'a eş olarak verilmiş ve Khonsu adında bir oğulla aile birliği tamamlanmıştır.⁷⁰ Amon'un eşi Mut, Teb'in önde gelen

⁶⁴ Griffiths, *Triads and Trinity*, 80-81.

⁶⁵ Remler, *Egyptian Mythology A to Z*, 110-129; Pinch, Geraldine, *Mısır Mitolojisi Eski Mısır Tanrıları, Tanrıçaları ve Mitleri*, 27-40; Hart, George, *Mısır Mitleri*, çev. Mehmet Sait Türk (Ankara: Phoenix Yayınları, 2017), 45-58.

⁶⁶ Hillar, *From Logos to Trinity The Evolution of Religious Beliefs from Pythagoras to Tertullian*, 281; Lisa Ann Bargeman, *The Egyptian Origin of Christianity* (USA: Blue Dolphin Publishing, 2005), 8-9. Arthur Weigal, *Hristiyanlığımızdaki Putperestlik*, (İstanbul: Ozan Yayıncılık, 2002), 57-63.

⁶⁷ Remler, *Egyptian Mythology A to Z*, 69.

⁶⁸ Wilkinson, *Eski Mısır'ın Bütün Tanrı ve Tanrıçaları*, 133.

⁶⁹ Sales, "Divine Triads of Ancient Egypt", 120.

⁷⁰ Pinch, *Mısır Mitolojisi Eski Mısır Tanrıları, Tanrıçaları ve Mitleri*, 162-163.

yerel tanrıçalarından birisidir. Eski Mısır dilinde adı, ‘anne’ anlamına gelir. Hathor ve İsis gibi firavunun sembolik annesi ve “Tanrıların Kraliçesi” olarak kabul edilir.⁷¹ Üçlünün son üyesi oğul konumundaki ay tanrısı Khonsu, Thoth’un zamanı hesaplamasına yardım etmiştir. Yanı sıra Khonsu’nun bereket ve doğurganlık güçlerine sahip olduğuna ve bu nedenle kadınların gebe kalmasını ve sığırların yavrularının çoğalmasını sağladığına inanılmıştır. Khonsu, şifa tanrısı olarak da ünlenmiş ve hatta ünü ülke sınırlarını aşmıştır.⁷² Ayrıca Khonsu-Hor formunda timsah tanrı Sobek ve Hathor’un oğlu olarak Kom ombo’nun yerel aile üçlemesine dâhil edilmiştir.⁷³

Eski Mısır’ın önemli merkezlerinden birisi olan Memfis’te ise Ptah, Sekhmet ve Nefertum üçlemesi bulunmaktadır. Mısır’ın en eski tanrılarından birisi olan Ptah, Memfis teolojisine göre evrenin yaratıcısıdır. Yaratıcı kimliğinin yanı sıra bütün sanatların ve zanaatların yaratıcısı ve koruyucusu olarak görülmüştür.⁷⁴ Üçlemenin ikinci üyesi tanrıça Sekhmet’tir. Sekhmet, diğer birçok Mısır tanrısında görüldüğü üzere şahsında zıt nitelikleri bir araya getirmiştir. Nitekim mitlerde Sekhmet, Ra’nın “yıkıcı gözü” olarak geçer ve Ra’ya isyan eden insanları yok etmek için gönderilir.⁷⁵ Öte yandan Sekhmet, kralın koruyucu annesi ve hastalıkları iyileştiren bir şifa tanrıçası olarak görülmüştür. Üçlemenin son üyesi Nefertum, Antik Mısır’ın en önemli bitkilerinden birisi olan mavi lotus çiçeğinin tanrısıdır.⁷⁶

Ptah, Hathor ve İmhotep üçlüsü Menfis’te yer alan bir diğer üçlemedir. Tarihi bir kişilik olan III. İmhotep, Mısır’ın ilk taş yapıtlarının mimarı, bilge ve büyücüdür. Öldükten sonra tanrı mertebesine yükseltlen İmhotep’in, Ptah’ın fani bir kadından dünyaya gelen oğlu olduğuna inanılmıştır. İlahi annesi ise Hathor veya Sekhmet olarak kabul edilmiştir.⁷⁷

Mısır’ın Abidos, Teb, Memfis gibi önde gelen dini merkezlerinin yanı sıra diğer bölgelerin yerel tanrıları etrafında oluşturulan sayısız aile üçlemesi mevcuttur.⁷⁸ Bahsi geçen aile üçlemelerinde Antik Mısır’ın tanrı tasavvuru açık bir şekilde ortaya konulmaktadır. Nitekim bahsi geçtiği üzere Mısırlılar tarafından tanrılara, insanlara ait birçok fizyolojik ve psikolojik nitelik atfedilmiştir. Dolayısıyla tanrıların da insanlar gibi aile kurabileceğine ve bu yolla nesillerini devam ettireceklerine inanılmıştır. Bu kapsamda tanrılar için inşa edilen kutsal ve müreffeh bir aile kurumunun, temelde Mısır’ın tanrı algısının bir yansıması olduğu görülmektedir.

2.1.2. Kuralsız Üçlemeler

Kuralsız üçlemelerde tanrılar arasında çeşitli bağların olduğu görülse de temelde aile ilişkisi söz konusu değildir. Zikredilen üçlemeler, genelde cinsiyet açısından farklı bir dağılım gösterir. Söz gelimi bazı durumlarda iki tanrı bir tanrıça veya iki tanrıça bir tanrıdan oluşmaktadır; bazı durumlarda ise üçlünün tüm üyeleri, aynı cinsiyete sahip tanrılardan

⁷¹ Hart, *Mısır Mitleri*, 97-98.

⁷² Watterson, *Gods of Ancient Egypt*, 204-206.

⁷³ Sales, “Divine Triads of Ancient Egypt”, 120.

⁷⁴ Wilkinson, *Eski Mısır’ın Bütün Tanrı ve Tanrıçaları*, 124-125; Hart, *The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*, 129-131; Pinch, *Mısır Mitolojisi Eski Mısır Tanrıları, Tanrıçaları ve Mitleri*, 273.

⁷⁵ Hart, *Mısır Mitleri*, 138.

⁷⁶ Remler, *Egyptian Mythology A to Z*, 144, 189.

⁷⁷ Sales, “Divine Triads of Ancient Egypt”, 120; Pinch, *Mısır Mitolojisi Eski Mısır Tanrıları, Tanrıçaları ve Mitleri*, 224; Watterson, *Gods of Ancient Egypt*, 230-231.

⁷⁸ Üçlemelerin coğrafi dağılımı için bk. Griffiths, *Triads and Trinity*, 91-110.

meydana gelmektedir. Ayrıca firavunların ve eşlerinin de üçlemelere dâhil olduğu görülmektedir.

“Cinsellik üçlemesi” olarak da adlandırılan bir tanrı ve iki tanrıçadan oluşan üçlemelere, Ramses döneminde Karnak’ta oluşturulan tanrı Montu, iki tanrıça Iwnyt ve Tjenenet veya tanrı Montu, Tjenenet ve Rettawy üçlü grupları örnek verilebilir. Aynı şekilde söz konusu üçleme kategorisine Osiris-Isis-Nephthys, Horus-Isis-Nephthys, Atum-Iussas-Nebethetepet ve Min-Qadesh-Reshep gibi üçlemeler de dâhil edilebilir.⁷⁹

İki tanrıça ve bir tanrıdan oluşan üçlemelerin genellikle simgesel bir anlam taşıdığı düşünülmektedir. Söz gelimi Tanrı Montu, iki ülkenin efendisi olarak görülmüş ve buna binaen eşlerini iki ülkeyi temsil edecek şekilde seçtiğine inanılmıştır. Eşlerinden Iwnyt, Yukarı Mısır’ın tanrıçası; diğer eşi Tjenenet ise Aşağı Mısır’ın tanrıçası olarak kabul edilmektedir. Böylelikle söz konusu üçlüde tanrıçalar vasıtasıyla Aşağı ve Yukarı Mısır birleştirilerek Montu’nun hâkimiyetine verilmiştir.⁸⁰

Kuralsız üçleme formlarının diğer bir şekli, bir tanrıça ve iki tanrıdan oluşmaktadır. Söz konusu üçlemelerde baba-kız veya anne-oğul ilişkisi öne çıkmaktadır. Nitekim Atum, Shu ve Tefnut üçlüsünde baba, oğul ve kız ilişkisi mevcuttur. Aynı üçlemenin Memfis versiyonunu ise Ptah, Shu ve Tefnut oluşturur. Anne ve iki oğlundan oluşan üçlemelere ise tanrıça Hathor, tanrı Ihy ve Her-sema-tawy üçlüsü ve Fayyum’da tanrıça Renenutet, tanrı Sobek ve Horus üçlüleri örnek verilebilir.⁸¹

Mısır’ın genel üçleme anlayışının dışında oluşturulan bir başka üçleme formunda ise baş tanrı, kadındır. Dendera’da Hathor-Horus-Ihy, Sais’te Neit-Set-Sobek, Behbeit el-Hagar ve Philae’de Isis-Osiris-Horus, ifade edilen üçleme anlayışının örneklerini oluştururlar. Elephantine’de Khnum-Satis-Anukis ve Esna’da Khnum-Neit-Satis üçlemelerinde ise istisnai olarak çocuk tanrının kız olduğu görülmektedir.⁸² Ayrıca el-Medina’da Qadesh-Astarte-Anat üçlüsünün üyeleri tanrıçalardan oluşmaktadır.⁸³

Mısır dininde görülen bir başka üçleme türü, firavunların kendilerini dâhil ettikleri üçlemelerdir. Firavunlar, yaşayan Horus veya Horus’un tezahürü olarak görüldüklerinden üçlemede genellikle oğul konumunda yer almışlardır. Hathor, Wenet ve Menkura üçlüsünde adı geçen iki tanrıça, firavun Menkura’nın ilahi anneleridir. Aynı şekilde Hathor, İsis ve II. Ramses’ten oluşan üçlemede firavun iki tanrıçanın oğlu olarak görülmüştür. Montu, Hathor ve I. Senusret’in oluşturduğu üçlemede ise baba, anne, oğul ilişkisi ön plana çıkmaktadır.⁸⁴ İnsanların dahil olduğu en istisnai üçleme ise Amarna döneminde oluşturulan Aton, Akhenaten ve Nefertiti üçlüsüdür. Söz konusu üçlüde firavun Akhenaten, tanrı Aton’un oğlu veya daha ziyade peygamberi olarak görülmektedir. Kraliçe Nefertiti’nin rolü tam olarak açıklanamasa da kocasının sahip olduğu ezoterik bilginin ortağı gibi görünmektedir. Ayrıca Amarna üçlüsü, diğer önde gelen kült merkezlerindeki üçlemelerin bir taklidi olarak görülmektedir. Bu bağlamda Nefertiti’nin, üçlemede tanrıçanın yerini aldığı

⁷⁹ Sales, “Divine Triads of Ancient Egypt”, 121-122; Velde, “Some Remarks on The Structure of Egyptian Divine Triads”, 84.

⁸⁰ Hosny-Emara, “The Significance of Number Three in the Ancient Egyptian Religion”, 22.

⁸¹ Hosny-Emara, “The Significance of Number Three in the Ancient Egyptian Religion”, 22-23.

⁸² Sales, “Divine Triads of Ancient Egypt”, 121; Remler, *Egyptian Mythology A to Z*, 69.

⁸³ Griffiths, *Triads and Trinity*, 91.

⁸⁴ Hosny-Emara, “The Significance of Number Three in the Ancient Egyptian Religion”, 23.

düşünülmektedir.⁸⁵ Jan Assman’a göre ise Amarna üçlüsü ile Atum, Shu ve Tefnut üçlüsü arasında önemli bir benzerlik söz konusudur. Bu kapsamda Orta Krallık döneminde oluşturulan Shu teolojisinde yaratıcı tanrı ve yaşamı düzenleyen tanrı birbirinden bağımsızdır. Söz konusu teolojiye göre Atum, dünyanın ve yaşamın yaratıcısıken oğlu Shu ve kızı Tefnut yaşamı düzenlemekten ve geliştirmekten sorumludur. Nitekim Shu “yaşam” adını alarak “sonsuz zaman” olarak anılırken, Tefnut “hakikat/adalet/düzen” ve “değişmez süreklilik” olarak adlandırılmıştır. Yaşam, zaman, düzen ve hakikat ise Atum tarafından yaratılan dünyanın sürekliliğini sağlayan ilkeler olarak değerlendirilmiştir. Amarna üçlüsünde ise Atum’un yerini Aton, Shu ve Tefnut’un yerini ise Akhenaten ve Nefertiti almıştır. Assman’a göre Shu teolojisiyle Amarna üçlüsü arasında kurulan bağlantı, Nefertiti’nin üçlü içerisindeki rolünü ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla Shu teolojisi bağlamında Akhenaten ve Nefertiti, Aton’nun çocukları olarak görülmektedir.⁸⁶

İfade edilen üçlemeler, simgesel anlamların, taşıdığı ideolojik veya siyasi amaçların ötesinde halk arasında pek rağbet görmemiştir. Nitekim bahsi geçen üçlemeler, meşru bir çocuk üretmediğinden ırkın devamını garanti altına alamamış ve bu nedenle aile üçlemeleri kadar yaygınlık kazanmamıştır.⁸⁷

2.2. Modalistik (Monistik) Tanrı Üçlemeleri

Antik Mısır dininde görülen üçleme türlerinden bir diğeri, Hristiyan teolojisinde Modalistik Monarşiyenizm olarak bilinen anlayışla yapısal benzerlikler taşıdığı için modern araştırmalarda “modalistik” karakterli olarak değerlendirilen tanrısal üçlemelerdir.⁸⁸ Hristiyanlıkta Modalistik Monarşiyenizm, Tanrı’nın özde bir olup tarihsel ve işlevsel bağlamlara göre farklı şekillerde tezahür ettiğini savunan kristolojik bir görüştür. Bu anlayışa göre Tanrı, insanlıkla olan ilişkisine göre kimi zaman Baba, kimi zaman Oğul, kimi zaman da Kutsal Ruh olarak kendini gösterir. Modalistik Monarşiyenizm özünde, teslis doktrinini Tanrı’nın mutlak birliğiyle uzlaştırma çabasıdır.⁸⁹ Söz konusu anlayış, Hristiyan dünyasında genel bir kabul görmemesine rağmen birçok kilise babasının da benzer bir anlayış ortaya koyduğu görülmektedir. Söz gelimi Tertullianus, teslisi Tanrı’nın özsel birliğiyle bağdaştırmak için Oğul ve Kutsal Ruh’un tek bir bölünmez gücün ayrı ayrı tezahürleri olduğunu savunmuştur.⁹⁰

Hristiyanlıktan yüzyıllar önce Antik Mısır’da da hem çoğulluğun korunması hem de çoğulluğun arkasındaki birliğin ortaya çıkarılması için modalistik üçlemeler oluşturulmuştur. Böylece yüce tanrının kendisini farklı mod, veçhe veya rollerle insanlara gösterdiğine inanılmış ve önem verilen yerel tanrılar tek bir tanrının bünyesinde bir araya getirilmiştir. Ancak söz konusu birlik, durağan veya mutlak değildir aksine birleşen tanrıların bağımsızlığını, eylemini veya doğasını sınırlamayan bir nitelik göstermektedir. Nitekim üçlüde yer alan tanrılara bir bütün olarak işaret etmek için ‘O’ zamiri kullanılmasına rağmen tıpkı Hristiyanlıktaki teslis anlayışında olduğu gibi üçlü içindeki tüm tanrılar, kendi

⁸⁵ Sales, “Divine Triads of Ancient Egypt”, 122; Griffiths, *Triads and Trinity*, 56-63.

⁸⁶ Jan Assmann, *Egyptian Solar Religion in The New Kingdom*, çev. Anthony Alcock (New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2009), 80.

⁸⁷ Maspero, *The Dawn of Civilization: Egypt and Chaldea*, 104-105.

⁸⁸ Kakosy, “Memphite Triad”, 48.

⁸⁹ Zafer Duygu, *Hristiyanlık ve İmparatorluk: Geç Antikçağ’da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları* (İstanbul: Divan Kitap, 2017), 221.

⁹⁰ J.N.D. Kelly, *Early Christian Doctrines* (London: Adam&Charles Black Press, 1968), 113-114.

doğalarına sahip olmaya devam etmiş ve hepsi eşit derecede tanrı veya ilah olarak görülmüştür.⁹¹

Modalistik üçlemelerin oluşmasında Mısırlıların ruh anlayışının ve ölüm ötesi tasavvurlarının önemli bir etkisi bulunmaktadır. Mısır dininde ruh veya canın *ka*, *ba* ve *akh* olmak üzere üç ayrı parçadan oluştuğuna inanılmıştır. *Ka* ruhun maddi yönünü yani bedeni, insan başlı bir kuş olarak tasvir edilen *ba* ruhu veya gizil gücü, *akh* ise ölümden sonra ruhun Osiris’le birleştiği ve ebedi saadete ulaştığı dolayısıyla ilahi bir dönüşüm geçirmiş şeklini temsil etmektedir.⁹² Mısırlılar, ruhun üç ayrı kısmını aynı zamanda varlığın bizzat kendisi veya tecelli ettiği diğer varlıklar olarak tasavvur etmişlerdir. Bilhassa *ba* adlandırması, tanrıların eşdeğeri veya tanrının gücünün, suretinin tezahür ettiği varlıklar ve diğer tanrılar için kullanılmıştır. Söz gelimi Mendes’in koçbaşı tanrısı Banebdjedet, Orion ve Sothis yıldızı Osiris’in; Apis boğası ise Ptah’ın *ba*’sı olarak görülmektedir.⁹³ Bu bağlamda üçlemelerde yer alan tanrıların temelde tek bir tanrının *ba*’sı olduğu ileri sürülmüştür. Nitekim Ptah, Shu ve Tefnut üçlüsünde Shu ve Tefnut’un, Ptah’ın *ba*’sı olduğuna inanılmıştır.⁹⁴ *Ba* teorisine benzer şekilde üçlemelerin bir tanrının isim, görünüş ve öz gibi temel niteliklerini ifade eden üç bileşeni içerdiği öne sürülmüştür.⁹⁵

Nitelikleri verilen üçleme anlayışını en iyi yansıtan örneklerden biri, güneşin günlük seyrinde aldığı üç formun, üç tanrı şahsında kişileştirilmesinde görülür. *Ramses*ler dönemine ait bir metinde güneş tanrısının, güneşin evreleriyle olan ilişkisine göre aldığı formlar şu şekilde aktarılır: “*Ben sabah Khepri’yim, öğlen Ra’yım, akşam Atum’um.*”⁹⁶ Ölüler Kitabı’nda geçen bir büyüde ise Güneş tanrısı Ra, sabahları bir çocuk, öğlenleri bir genç ve akşamları yaşlı bir adam olarak anılmıştır. Söz konusu üçlü ayrıca doğu, gökyüzünün ortası ve batı olmak üzere üç yöne ve doğum, olgunluk ve ölüm olmak üzere üç yaşam evresine tekabül etmektedir.⁹⁷

Monistik veya modalistik üçlemeye bir diğer örnek ise Osiris, Horus ve Ra üçlüsüdür. Söz konusu üçlemede Osiris dünü, Horus şimdiyi yani bugünü ve Ra yarını veya geleceği temsil eder. Yeni Krallık dönemine ait Ölüler Kitabı’nın on yedinci bölümünde ilgili üçlü şöyle aktarılmıştır: “*Osiris dündü, şimdiki gün Horus ve yarın Re (Ra).*”⁹⁸ Bahsi geçen üçlemenin, aynı zamanda Vahiy Kitabında Rab için geçen ifadelerle paralel olduğu görülmektedir: “*Rab Tanrı; var olmuş, var olan, gelecekte var olacak olan ve her şeye gücü yetendir.*”⁹⁹

Çoğunluğun bir’liğe indirilmesinin en açık örneklerinden birisi, Amon’a yazılmış ilahilerde geçen Amon, Ra ve Ptah üçlemesidir. İlahide üçlemeye ilişkin ifadeler şöyledir: “*Bütün tanrılar üçtür: Amon, Ra ve Ptah ve onların bir benzeri yoktur. Gizlenmiş (imn) adı*

⁹¹ Richard A. Gabriel, *Gods of Our Fathers The Memory of Egypt in Judaism and Christianity* (USA: Greenwood Press, 2002), 35-36, 154-155.

⁹² Emily Teeter, *Religion and Ritual in Ancient Egypt*, 178-182; James F. Romano, *Death, Burial, and Afterlife in Ancient Egypt* (USA: The Carnegie Museum of Natural History, 1990), 3-6.

⁹³ Louis V. Zabka, *A Study of the Ba Concept in Ancient Egyptian Texts* (Chicago: The University of Chicago Press, 1968), 11-16, 28-30.

⁹⁴ Kakosy, “Memphite Triad”, 53.

⁹⁵ Griffiths, *Triads and Trinity*, 90-91.

⁹⁶ Griffiths, *Triads and Trinity*, 50, 51.

⁹⁷ Morenz, *Egyptian Religion*, 145; Griffiths, *Triads and Trinity*, 50.

⁹⁸ Raymond O. Faulkner, *The Ancient Egyptian Book of the Dead*, (Texas: University Texas Press, 2001), 44.

⁹⁹ *Açıklamalı Kutsal Kitap* (İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2009). Va. 1:8.

Amon'dur, yüzü Ra'dır ve bedeni Ptah'tır. Onların yeryüzündeki şehirleri sonsuza kadar kalacaktır: Thebes, Heliopolis ve Memphis sonsuza kadar."¹⁰⁰ Gardiner, zikredilen ilahide bir birlik olarak üçlemeden bahsedildiğini ileri sürmüştür. Benzer şekilde Zandee ise Amon, Ra ve Ptah'ı tek bir tanrı olarak kabul eder ve böylelikle üçlü gruplandırmanın yardımıyla ilahi çoğulluğun bir'likle sınırlandırıldığını vurgular.¹⁰¹ Öte yandan Morenz, ilahinin son kısmına atıfta bulunarak Amon, Ra ve Ptah'ın kült yerlerinin farklı olması hasebiyle bireysel kimliklerini koruduklarını ve bu nedenle adı geçen üçlemenin modalistik değil, triteistik bir üçleme olduğunu öne sürer.¹⁰² Griffiths, zikredilen ilahının ilk kısmında yer alan ifadelerin modalistik üçleme olduğu, ikinci kısmın ise tanrıların birbirinden bağımsız şehirlerin efendisi olarak nitelendirilmesi nedeniyle triteistik üçleme formu sergilediğini dolayısıyla ilahinin iki üçleme örneğini de barındırdığını belirtir.¹⁰³

Heliopolis yaratılış mitinde geçen ve sırasıyla güneş, hava ve nemi temsil eden Atum, Shu ve Tefnut üçlüsü de monistik bir üçleme örneği olarak kabul edilmektedir. Söz konusu üçleme 'oluş üçlemesi' olarak da adlandırılmaktadır.¹⁰⁴ Sanduka Metinlerinde Atum'un bir iken üç haline gelme süreci Atum'un ağzından aktarılır: "*Birdim. İlkel sularım, benim adım var olduğunda yoldaşı olmayan kişiydim. Ben dünyada ikizler ortaya çıkmadan önce... Tek başınayken... Tek yaratıcı tanrı bendim... Yalnızken her şey bendim, hızla üç haline geldim.*"¹⁰⁵ Metnin bir başka versiyonu şöyledir: "*Ben "yaşam"ın, yılların efendisiyim, sonsuza kadar hayattayım, sonsuzluğun efendisiyim, (ben oyum) en büyüğü Atum'un gücüyle (zamanda) ortaya çıkardığı (o benim) Shu ve Tefnut Heliopolis'te ortaya çıkardığında, bir iken üç oldum...*"¹⁰⁶ Bu bağlamda metinlerde Shu ve Tefnut, Atum'la aynı özü paylaştığından dolayı onun birer tezahürü, parçası veya *ba'*sı olarak görülmektedir.

Mısır tanrı topluluğu içerisinde yer alan bir diğer modalistik üçleme, Ptah, Osiris ve Sokar üçlüsüdür. Üçlemede Ptah yaratılışı, Sokar ölümü, Osiris ise yeniden dirilişi temsil eder. Eski Mısırlılar bahsi geçen üç tanrıyı ve üç aşamayı bir bütün olarak birleştirmiştir. Nitekim metinlerde üç tanrı 'O' zamiri kullanılarak tek bir tanrı olarak zikredilmiştir.¹⁰⁷

Ptah, Ra (Pre) ve Harsiese (Horus) üçlüsü dördüncü bir tanrı olan Apis'in şahsında bir araya getirilmiştir. Apis'e yakarıшта bulunan bir duada, bahsi geçen üçlemeye dair ifadeler yer alır: "*Apis, Apis, Apis! Yani Ptah, Pre, Harsiese... Üç tanrı Apis'i gösterir: Apis Ptah'tır, Apis Pre'dir, Apis Harsiese'dir.*" Ptah, Ra ve Harsiese üçlüsünün diğer üçlülerden ayrılan en önemli yönü, birliği temsil eden tanrının üçlemeye dâhil edilmemiş olmasıdır. Üçlemenin diğer özelliği ise Memfis'te nispeten mütevazı bir öneme sahip olan Apis'in, Ptah ve Ra gibi iki yaratıcı tanrının yanında öne çıkmış olmasıdır.¹⁰⁸ Benzer şekilde Karnak'taki Ptolemaios Opet tapınağında ise Thoth üç yaratıcı tanrının niteliklerini şahsında birleştirir. O, "*Ra'nin kalbi, Tatenen'in (Ptah) dili, gizli adı (Amon) olanın boğazı*" şeklinde tanımlanır.¹⁰⁹

¹⁰⁰ Morenz, *Egyptian Religion*, 144.

¹⁰¹ Velde, "Some Remarks on The Structure of Egyptian Divine Triads", 81-82.

¹⁰² Morenz, *Egyptian Religion*, 144.

¹⁰³ Griffiths, *Triads and Trinity*, 90-91.

¹⁰⁴ Morenz, *Egyptian Religion*, 146.

¹⁰⁵ Raymond O. Faulkner, *The Ancient Egyptian Coffin Texts, Vol.1*, (England: Aris & Phillips, 1973), 83-84.

¹⁰⁶ Sales, "Divine Triads of Ancient Egypt", 125.

¹⁰⁷ Hosny-Emara, "The Significance of Number Three in The Ancient Egyptian Religion", 20.

¹⁰⁸ Griffiths, *Triads and Trinity*, 91; Morenz, *Egyptian Religion*, 143.

¹⁰⁹ Morenz, *Egyptian Religion*, 144.

II. Ramses tarafından inşa edilen Abu Simbel tapınağının girişine dört figür hakkedilmiştir: Amon-Ra, Ra-Harakhti, Ptah ve II. Ramses'in kendisidir. Adı zikredilen üç tanrı, imparatorluğun birçok tanrısının temel bir temsilini oluşturur. Firavun ise bu üçlüyü kendi şahsında birleştirmiştir. Küçük Abu Simbel tapınağında ise Miam'lı Horus, Bak'lı Horus ve Buhen'li Horus, Nübye'nin üç yerel tanrısı olarak tasvir edilmiştir. Kökenleri farklı olsa da isimleri ve ikonografileri uyumlu olduğu için Horus'un üç yerel formu, tek bir tanrının tezahürü izlenimini vermiştir.¹¹⁰ Aynı şekilde Teb'in yerel tanrısı olan ay tanrısı Khonsu'nun da bünyesinde birleştirdiği üç formu bulunmaktadır: Khonsu Nefer-hotep, Khonsu Wen nekhu ve Khonsu Pa-ir-sekhet.¹¹¹

Sonuç

Antik dünyanın en köklü medeniyetlerinden biri olan Mısır, tarih öncesi dönemlerden Roma egemenliğine kadar sürekli gelişen özgün bir teolojik sistem inşa etmiştir. Hem arkaik hem de soyut ve karmaşık unsurlar barındıran bu sistem içerisinde, üçleme anlayışı ilahi güçlerin birlikte ve uyumlu şekilde temsil edildiği bir yapı olarak farklı şekillerde ortaya çıkmıştır. Nitekim triteistik üçlemeler bilhassa aile üçlemeleri, Mısır'ın toplum yapısının bir yansıması, siyasi birliği sağlama girişiminin bir ürünü ve kozmik dengenin sağlanması adına tanrıları ortak bir yapı içinde bütünleştirme çabasının bir sonucudur. Öte yandan modalistik üçlemeler, ilahi çoğulluk karşısında birliğin nasıl sağlanacağı konusundaki endişeyi ortaya koyan daha derin bir teolojik anlayışı yansıtmaktadır. Her iki üçleme anlayışı da Mısır tanrı algısını yansıtmakta, Mısırlıların çok katmanlı hakikat algısı ve zihniyet yapısıyla paralel olarak kendi bağlamları içerisinde kabul görmüştür. Bununla birlikte Antik Mısır'da üçleme anlayışı yalnızca dini değil, aynı zamanda siyasi, kültürel ve sosyal yapıda da etkisini göstermiştir. Nitekim firavunların tanrısal üçlemelere dâhil edilmesiyle, tanrılarla insanlar arasındaki mesafenin sembolik olarak daraltıldığı ve böylece firavunun hem ilahi düzenin temsilcisi hem de siyasi otoritenin kutsal meşruiyet kaynağı haline geldiği görülmektedir. Sonuç olarak Antik Mısır'daki üçleme anlayışı, tanrı tasavvurundaki birlik-çokluk gerilimini çözümlmeye yönelik bir model olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Arka planda ise kutsal düzenin sürekliliğini temin etme ve sürdürme, siyasi otoriteyi kutsama gibi temel dini ve ideolojik dinamiklerin belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Mısır dinindeki üçlemelerin, toplumu ve evreni içerisine alan çok katmanlı bir inanç yapısının dışı vurumu olduğu görülmektedir.

Mısır medeniyeti tarih sahnesinden çekilmiş olsa da özellikle dini düşünce alanında sonraki kültürleri etkilemeye devam etmiştir. Nitekim Antik Mısır'ın, Hristiyanlıktaki teslis anlayışının şekillenmesinde ciddi bir etkiye sahip olduğu öne sürülmektedir. Bununla birlikte Antik Mısır dininde görülen üçlü tanrı grupları ile Hristiyanlıkta teslis inancı, ilk bakışta yapısal olarak bir benzerlik gösterse de içerik ve anlam bakımından önemli niteliksel farklar taşımaktadır. Zira Antik Mısır'daki üçleme anlayışı kozmik dengeyi inşa etme ve sürdürme, tanrılara ibadeti kolaylaştırma ve siyasi meşruiyeti sağlama gibi pratik işlevlere sahip sembolik bir yapıyken Hristiyanlıktaki teslis akidesi monoteistik bir zeminde felsefi olarak sistemleştirilmiş bir inanç sistemidir. Dolayısıyla aradaki benzerliğin yalnızca biçimsel düzeyde olduğu, bu yapıların nitelik, işlev ve teolojik anlamda derin farklar barındırdığı göz

¹¹⁰ Velde, "Some Remarks on The Structure of Egyptian Divine Triads", 81; Griffiths, *Triads and Trinity*, 83.

¹¹¹ Sales, "Divine Triads of Ancient Egypt", 123.

önünde bulundurulmalıdır. Bu doğrultuda Mısır'daki üçlemelerin Hristiyanlıktaki teslise etkisinin, çok boyutlu bir şekilde ele alınması önem arz etmektedir.

Değerlendirme / Review	:	Bu makalenin ön incelemesi bir iç hakem (editör), içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelenmiştir. / <i>This article was pre-reviewed by one internal referee (editor) and its content reviewed by two external referees using a double blind review model.</i>
Etik Beyan / Ethical Declaration	:	Bu çalışma Muhammet Yeşilyurt danışmanlığında 2022 tarihinde tamamlanan “Antik Sümer ve Mısır Dinlerinde Teslis” başlıklı yüksek lisans tezine dayanmaktadır. / <i>This study is based on the master's thesis entitled “Trinity in Ancient Sumerian and Egyptian Religions”, completed in 2022 under the supervision of Muhammet Yeşilyurt.</i> Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur. / <i>Ethical principles were followed during the preparation of this study.</i>
Etik Bildirim / Complaints	:	dergi@milelvenihal.org
Benzerlik Taraması / Similarity Check	:	Ithenticate
Çıkar Çatışması / Conflict of Interest	:	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / <i>The author declares that there is no conflict of interest.</i>
Yazarlık Katkısı / Authorship Contribution	:	1. Yazar: %85, 2. Yazar: %15
Finansman / Grant Support	:	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır. / <i>No funds, grants, or other support was received.</i>
Telif Hakkı & Lisans / License	:	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / <i>The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 license.</i>

Kaynakça

- Açıklamalı Kutsal Kitap*. İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2009.
- Akalın, Kürşat Haldun. “Göğün Kraliçesi İsis’in Geri Dönüşü: Hıristiyanlıkta Meryem Ana Tapınması”. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 45 (2016), 81-107.
- Allen, J.P. *Genesis in Egypt: the Philosophy of Ancient Egyptian Creation Accounts*. New Haven: Yale University Press, 1988.
- Aristoteles. *De Caelo*. Çev. C. D. C. Reeve. Indianapolis: Hackett Publishing Company, 2020.
- Assmann, Jan. *Egyptian Solar Religion in The New Kingdom*. çev. Anthony Alcock. New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2009.
- _____. *The Search for God in Ancient Egypt*. çev. David Lorton. USA: Cornell University Press, 2001.
- Aytepe, Nesim. “Antik Dönem İskenderiye Okulunun Fikri Bileşenleri: Antik Mısır Dini ve Hermetizm”, *İlahiyat Akademi* 19 (2024): 149-164.
- Baines, John vd. *Religion in Ancient Egypt Gods, Myths and Personal Practice*. ed. Shafer, Byron E. USA: Cornell University Press, 1991.
- Bargeman, Lisa Ann. *The Egyptian Origin of Christianity*. USA: Blue Dolphin Publishing, 2005.
- Baumgartel, Elise J. *The Cultures of Prehistoric Egypt*. c. 2. Oxford: Griffith Institute, Ashmolean Museum, 1981.
- Bayat, Ali Haydar. *Türk Kültüründe Üçlü Sözler*. 1. baskı. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2000.
- Breasted, James Henry. *Development of Religion and Thought in Ancient Egypt*. New York: Charles Scribner’s Sons, 1912.
- Brinton, Daniel Garrison. *Religions of Primitive Peoples*. New York: G. P. Putnam’s Sons, 1. Basım, 1897.
- Budge, E. A. Wallis. *Ledends of The Gods*. Germany: Jazzbee Verlag, 1912.
- _____. Wallis. *Mısır’da Ölüm Sonrası Fikri*. çev. Rengin Ekiz. İzmir: Ege Meta Yayınları, 2001.
- _____. Wallis. *The Gods of The Egyptians*. Vol.1 Cilt. London: Gilbert and Rivington, 1994.
- Černý, Jaroslav. *Ancient Egyptian Religion*. London: Hutchinson House, 1951.
- Champollion, Jacques. *The World of the Egyptians*. çev. Joel Rosenthal. Geneve: Minerva, 1971.
- David, Rosalie. *Handbook to Life in Ancient Egypt*. New York: Facts On File, 2003.
- Duygu, Zafer. *Hıristiyanlık ve İmparatorluk: Geç Antikçağ’da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları*. İstanbul: Divan Kitap, 2017.
- Eliade, Mircea. *Dinler Tarihine Giriş*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2003.
- _____. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Taş Devrinden Eleusis Mysteria’larına*. çev. Ali Berktaş. 3 Cilt. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2003.
- Faulkner, Raymond O. *The Ancient Egyptian Book of The Dead*. Texas: University Texas Press, 2001.
- _____. *The Ancient Egyptian Coffin Texts, Vol.1*. England: Aris & Phillips, 1973.
- Gabriel, Richard A. *Gods of Our Fathers The Memory of Egypt in Judaism and Christianity*. USA: Greenwood Press, 2002.
- Griffiths, J. Gwyn. *Triads and Trinity*. Cardiff: Cardiff University of Wales Press, 1996.
- Hart, George. *Mısır Mitleri*. çev. Mehmet Sait Türk. Ankara: Phoenix Yayınları, 2017.
- _____. *The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*. New York: Taylor & Francis, 2005.
- Hillar, Marian. *From Logos to Trinity The Evolution of Religious Beliefs from Pythagoras to Tertullian*. New York: Cambridge University Press, 2012.
- Hopkins, E. Washburn. *Origin and Evolution of Religion*. New Hevan: Yale University Press, 1. Basım, 1923.
- Hornung, Erik. *Conceptions of God in Ancient Egypt The One and The Many*. New York: Cornell

- University Press, 1982.
- Hosny, May Ahmed, Emara, Kholoud Ahmed. "The Significance of Number Three in The Ancient Egyptian Religion". *Journal of Association of Arab Universities for Tourism and Hospitality* 24/4 (Aralık 2021), 17-33.
- İnanlar, Mehmet Zafer. "Hristiyan Teslisinin Pagan Kökleri." *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 13 (2020): 131-152.
- Kakosy, L. A. "Memphite Triad". *The Journal of Egyptian Archeology* 66 (1980), 48-53.
- Kelly, J.N.D. *Early Christian Doctrines*. London: Adam&Charles Black Press, 4. Basım, 1968.
- Lease, Emory B. "The Number Three, Mysterious, Mystic, Magic". *Classical Philology* 14/1 (2002), 56-73.
- Lurker, Manfred. *An Illustrated Dictionary of The Gods and Symbols of Ancient Egypt*. London: Thames and Hudson Inc, 1980.
- Maspero, Gaston. *The Dawn of Civilization: Egypt and Chaldea*. çev. M. L. McClure. London: Society for Promoting Christian Knowledge, 1910.
- Mierop, Marc Van De. *Eski Mısır Tarihi*. çev. Ali Oğuz Bozkurt. İstanbul: Homer Kitabevi, 2019.
- Morenz, Siegfried. *Egyptian Religion*. çev. Ann E. Keep. Londra: Methuen & Co, 1973.
- Olgun, Hakan. "Hz. Musa'nın Yüzleştiği Statüko: Kadim Mısır'ın Ma'at Doktrini", *Milel ve Nihal*, 15/2, (Aralık, 2018), 149-169.
- Özdemir, Muammer. "Antik Mısır İnancında Önemli Bir Devrim: Tanrı Aton ve Tek Tanrıçılık İnancı". *Milel ve Nihal* 21/2 (2024), 305-329.
- Parrinder, Geoffrey. "Triads". *Encyclopedia of Religion*. ed. Lindsay Jones. 14/3945-3950. Detroit: Thomas Gale, 2005.
- Pinch, Geraldine. *Mısır Mitolojisi Eski Mısır Tanrıları, Tanrıçaları ve Mitleri*. çev. Ekin Duru. İstanbul: Say Yayınları, 2020.
- Plutarch. *Isis and Osiris*. Çev. Frank Cole Babbitt. London: Loeb Classical Library, 1936.
- Remler, Pat. *Egyptian Mythology A to Z*. U.S.A.: Facts on File, 2006.
- Romano, James F. *Death, Burial, and Afterlife in Ancient Egypt*. USA: The Carnegie Museum of Natural History, 1990.
- Sales, José Das Candeias. "Divine Triads of Ancient Egypt". *Hathor. Studies of Egyptology* Volume 1 (2012), 115-135.
- Sayce, A. H. *The Religions of Ancient Egypt and Babylonia*. Edinburgh: T&T Clark, 1902.
- Teeter, Emily. *Religion and Ritual in Ancient Egypt*. U.S.A.: Cambridge University Press, 2011.
- Velde, H. Te. "Some Remarks on The Structure of Egyptian Divine Triads". *The Journal of Egyptian Archaeology* Vol. 57 (Ağustos 1971), 80-86.
- Watterson, Barbara. *Gods of Ancient Egypt*. Stroud: The History Press, 2003.
- Weigal, Arthur. *Hristiyanlığımızdaki Putperestlik*. İstanbul: Ozan Yayıncılık, 2002.
- Wiedemann, Alfred. *Religion of The Ancient Egyptians*. London: H. Grevel & Co, 1897.
- Wilkinson, Richard H. *Eski Mısır'ın Bütün Tanrı ve Tanrıçaları*. çev. Ahmet Fethi Yıldırım. İstanbul: Alfa Mitoloji Yayınları, 2016.
- _____. *Symbol and Magic in Egyptian Art*. U.S.A.: Thames and Hudson Inc, 1994.
- Zabka, Louis V. *A Study of the Ba Concept in Ancient Egyptian Texts*. Chicago: The University of Chicago Press, 1968.